

УДК [94+930.253] (35)

БІЗНЕС-АРХІВИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ*Лариса Левченко*

Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: lewch@i.ua

Архіви економіки (економічні архіви) є окремим і дуже специфічним типом архівів, що як найкраще відбиває соціально-економічний стан суспільства та є джерелом об'єктивної інформації про економічні відносини для дослідників будь-якого історичного періоду. Архівом економіки називають архівну установу, що зберігає документацію економічного профілю. Останніми роками для визначення архівів економіки все частіше застосовується термін «бізнес-архіви», що є не зовсім коректно. Поняття «архів економіки» є досить широким, оскільки документація економічного профілю може створюватися як державними органами та підприємствами, так і в організаціях і на підприємствах, заснованих на іншій формі власності. Під бізнесом розуміють найчастіше приватну фірму (компанію, корпорацію) або підприємця, що бере участь у виробництві та торгівлі товарами або наданні споживацьких послуг, а також підприємницьку діяльність з метою отримання прибутку. Приватний бізнес є структурною складовою економіки, відповідно бізнес-архіви слід уважати структурними складовими архівів економіки та вирізняти їх серед загалу економічних архівів.

Найвідоміший дослідник економічних архівів Ірина Карапетянц вважає, що вони зародилися в епоху розвитку промислового капіталізму на рубежі XVIII-XIX ст. Основні положення її досліджень і висновки добре викладені у дисертації, монографії, статтях [1]. Однак, датування часу виникнення економічних архівів не може обмежуватися XVIII-XIX ст.

Економічні відносини у суспільстві виникли разом із започаткуванням товарного виробництва, грошового обігу та торгівлі ще у перших соціально-економічних системах Стародавнього Сходу, тобто у IV-III тис. до

н.е. Для східних цивілізацій того часу характерна висока ступінь централізації економіки, що є однією з характерних рис так званого «азіатського способу виробництва». Царю у державах Стародавнього Сходу належало верховне право розпоряджатися землею, обробка якої була б неможливою без іригаційних систем. Спорудження зрошувальних каналів було державною повинністю вільних містян і селян. Цар володів надрами та видобувними підприємствами, контролював внутрішню та зовнішню торгівлю. Виконання державних повинностей і сплата податків населенням жорстко обліковувалися чиновниками. Документування економічних процесів забезпечував величезний бюрократичний апарат, а економічна документація відкладалася у державних архівах у палацах. Не меншу роль в економіці Стародавнього Сходу відігравали храмові господарства, документація яких зберігалася у храмових архівах.

Однак, неможливо ігнорувати той факт, що поряд із державним сектором економіки на Стародавньому Сході існував і успішно розвивався приватний бізнес. Ведення бізнесу, будь-то виробництво, торгівля чи банківська справа, було б неможливим без документального супроводження. Документи, створені у бізнес-процесах, накопичувалися та дбайливо зберігалися в архівах приватних фірм і підприємців.

З огляду на це, автор вважає, що на Стародавньому Сході існували архіви економіки у широкому розумінні цього терміну та бізнес-архіви як вужче поняття. Досліджувати історію бізнесу, як і бізнес-архіви, потрібно, починаючи зі стародавніх часів. Саме за такого підходу матимемо повне та комплексне уявлення як про еволюцію самих бізнес-архівів та бізнесу як такого, так і про розвиток соціально-економічних відносин у сус-

пільстві загалом. Відтак, мета цієї публікації полягає у приверненні уваги дослідників до бізнес-архівів Стародавнього Сходу, які головним чином зберігали документи, записані на глиняних «таблетках».

Серед найдавніших бізнес-архівів відомі архіви асирійської торговельної місії у Каніші, XX-XVIII ст. до н.е. (Кюльтепе, Анатолія, Туреччина). Археологи вперше відкрили архіви Каніша 1871 р. під час експедиції Ернста Кхантра. 1906 р. розкопки продовжили Х. Вінкер і Х. Грот, у 1948-2005 рр. їх очолював Тасін Озгюч із Університету Анкари.

Купецтво Каніша об'єднувалося під егідою комерційної палати, що мала назву «карум» (це слово також означає «купецька гавань») і міські квартали, де проживало купецтво). Комерційна палата розміщувалася у спеціально спорудженому для неї будинку. Зі столиці Ассирії, міста Ашшур (сучасний Ірак), купецькі каравани транспортували до Каніша олово та текстиль, а на зворотному шляху – золото та срібло. Долаючи відстань у понад 1200 км, мерчендайзери сплачували мито на кожному кордоні, жалування погоничам, купували харчі для себе й овес для віслюків. За це їм доводилося розраховуватися частиною товару. Прибувши за призначенням, вони сплачували податок місцевій владі, після чого розпродували або обмінювали товар, як правило продавали і віслюків. Тому мерчендайзери вели детальні записи, щоб потім представити їх купцю-господарю.

Однак, частіше товар не реалізовувався відразу після прибуття каравану, а віддавався місцевому торгівцю з відстрочкою платежу під відсотки, зазвичай 30%, про що укладався контракт. Іноді бували випадки, коли цей торгівець зникав разом із товаром, тоді до комерційної палати подавалася скарга. Поширеними були позики для забезпечення комерційних операцій капіталом. Інвесторами виступали банки та глави багатих сімей Ашшура.

За законом кредитор мав право повернути свої інвестиції у разі невиконання угоди або смерті боржника. Для стягнення боргу він представляв завірений печаткою документ про видачу кредиту. Права кредиторів задовольнялися відповідно до черги, спершу повертався борг кредиторам першої черги, потім другої і т.д. Майно й архів боржника

арештовувалися на період виплати боргу. Лише після задоволення кредиторів спадкоємці вступали у свої права за заповітом.

Часто укладалися партнерські угоди. Двоє чи більше партнерів поєднували свої капітали або товари для здійснення комерційної операції, а потім ділилися прибутком. У таких контрактах обов'язково визначалися долі вкладників. Якщо партнери брали позику у банку або в інвестора, то у контракті визначалися ще й частки відсотків, котрі вони мали повернути кредиторам.

Жителі Ашшура також створювали компанії зі змішаною відповідальністю. Наприклад, кілька десятків вкладників вносили суми у рівних долях і передавали цей спільний капітал торговому агенту, котрого наймали на 10 років або довше. Високо цінувалася репутація гарного торгового агента, іноді контракт із ним міг тривати все його життя або переукладатися кілька разів. Торговий агент мав гарантувати вкладникам отримання дивідендів кожного року у сумі $\frac{1}{3}$ від річного прибутку. На закінчення терміну угоди з ним, він одержував $\frac{1}{3}$ від загального прибутку, а $\frac{2}{3}$ передавав вкладникам, які розподіляли кошти між собою відповідно до своїх часток.

Однак, вкладники воліли віддати свої капітали довірній особі, що було набагато краще, ніж укласти контракт зі стороннім професійним агентом. Тому поширеними були сімейні компанії, в яких батько виступав у ролі боса, старший син оселявся у Каніші та відкривав філіал фірми, інші сини розселялися у різних колоніях, а їх, крім Каніша, асирійські купці в Анатолії заснували близько сорока, де вони були торговими представниками, а молодший брат займався транспортуванням товарів із Ашшура до Каніша і назад. Зі смертю батька, компанію очолював старший син. Жінки на рівних із чоловіками брали участь у торговельному підприємстві. На комерційну діяльність асирійських купців значно впливали політичні рішення Ашшура. Політика уряду була протекціоністською, спрямованою на захист асирійських товарів і запобігання конкуренції. Купецтво було тісно пов'язане з урядовими установами: купці сплачували податки, вирішували суперечки у судах. Асирійські купці у Каніші перебували в зале-

жності від дипломатичних контактів та угод між правителями Ашшура та місцевостей, де знаходилися торговельні колонії. Важливими були стосунки з місцевими жителями на шляху караванів, які потребували захисту від розбійників, а їхні господарі компенсації втрат. Відтак в угодах зазначалося, що купці віддаватимуть десять відсотків товарів місцевим князьям за охорону караванів і сприяння торгівлі. Отже, міжнародні відносини в основі своїй містили взаємну комерційну вигоду. Разом із цим, процвітали махінації зі сплатою податків, митних зборів, корупція, розбій і контрабанда. Нарешті погіршення політичної ситуації в Анатолії у другій половині XVIII ст. до н.е. поклато край асирійській комерції у цьому регіоні [2].

Настільки розвинені та складні економічні й юридичні операції продукували накопичення значної кількості документів і вимагали забезпечення схоронності архівів. У структурі «карум» функціонував об'єднаний архів для зберігання документів купців-членів палати. Однак не всі купці користувалися послугами цієї архівної інституції. Більшість купецтва проживало у торговельних кварталах міста. Зазвичай архівна кімната була «стандартним обладнанням» купецьких будинків. У Каніші у будинках Рівня II, що репрезентує період, за якого це місто було добре розвиненим торговельним центром, застосовуване типове планування приміщень: одна частина будинку використовувалася як офіс, у другій – проживали господарі будинку, у третій зберігалися архіви. Архівні кімнати також влаштовували у кутках будинків, відокремлено від житлових приміщень, поряд з офісом, для конфіденційного облаштування справ. Із 105 будинків, розкопаних археологами на Рівні II до 1972 р., у 70 – виявлено архівні кімнати і ще у 35 – розкидані документи – глиняні «таблетки».

Величезні глиняні глеки та коробки, корзини та полиці, заповнені блоками глиняних «таблеток» по 20-30 одиниць у комплекті, використовувалися для зберігання документів, а деякі «таблетки» знайдено у каминах, куди їх поклали для випалення. Очевидно не вистачило часу, щоб вийняти їх перед тим, як вогонь знищив Рівень II. Фактично велика пожежа спалахнула настільки раптово, що трейдери не встигли відкрити свою «вхідну

пошту», частину якої знайдено у запечатаних глиняних конвертах [3].

Більшість архівів асирійських купців містить ділове та приватне листування, в якому відображено комерційні операції та приватні справи сімей; позикові угоди, юридичні документи, судові рішення та протоколи; списки товарів, особисті записки тощо. 2015 р. Фікрі Кулакоглу з Університету Анкари відкрив велику кількість глиняних «таблеток» із акадськими текстами. Майже всі вони нагадують сучасні документи з бухгалтерського обліку, оподаткування, економічних операцій, у т.ч. кредитно-боргових. Учений заявив, що більшість виявлених у текстах слів досі використовується у турецькій мові, як-то: kira (оренда), emlak (нерухомість), sifrah (задаток) та інші [4]. Професор Кахіт Гунбатті з Університету Анкари один зі знайдених торгових договорів про продаж олова і тканин купцями з Месопотамії навіть датував 4000 р. до н.е. [5]. Загалом Каніш залишив світові понад 25 тис. клинописних «таблеток» [6], тексти яких є унікальним джерелом до дослідження економіки Стародавнього Сходу.

Для дослідження історії економіки та бізнесу величезну значущість мають документи банкірського дому «Егібі та Сини» та «Фірма Егібі» з Вавилону (сучасний Ірак). Документи бізнес-архівів Егібі (690-480 рр. до н.е.) відображають підприємницьку діяльність шести поколінь цього роду.

Перший відомий Егібі, Салайя син Набузера-акіна (VII ст. до н.е.), успадкувавши від батька скромний бізнес у сфері торгівлі сільськогосподарськими виробами, поринув в операції з нерухомістю та работоргівлю. Згодом він почав засновувати компанії з обмеженим партнерством, як-то: спільне підприємство по виробництву пива тощо. Його син, Набу-аххе-іддін не лише був енергійним підприємцем, а й служив при дворах царів Неріглиссара (560-556 рр. до н.е.) та Набоніда (556-539 рр. до н.е.) як писар, суддя та фінансовий агент. Він зберігав як оригінали, так і власноручні копії своїх документів. Набу-аххе-іддін мав двох братів, одну сестру та дружину Квадазу, але в його архівах їхня участь у бізнес-справах мало відображена. Його три сини, – Ітті-Мардук-балату, Нергал-етір, Іддін-Набу, дочка Квібі-дамкві-ілат

та усиновлений ним племінник Калбайа отримали гарну на той час економічну освіту. Проте, юридично бізнес успадкував старший із синів – Ітті-Мардук-балату (близько 575-520 рр. до н.е.), за часів якого фірма досягла найбільшого процвітання. Він уклав вигідний шлюб з Наптаєю, дочкою багатого підприємця Іддін-Мардука, котрий фактично володів монополією на торгівлю ячменем, фініками, часником на ринках Вавилону від часів Навуходоносора II (634-562 рр. до н.е.) до початку правління Дарія I (577-517 рр. до н.е. / 522-486 рр. до н.е.).

Іддін-Мардук розпочав свою підприємницьку діяльність як молодший партнер у фірмі батька Ігізаліі. Очевидно, що Іддін-Мардук також у свій час використав вигідний шлюб із дочкою іншого підприємця Зерайї, щоб грошима дружини сплатити батькові борги. Він засновував спільні підприємства, але вже як старший партнер, спершу зі своїм братом Казіром, потім з Іна-Есагіл-рамаат, дружиною брата Мадану-сума-іддіна. Згодом він залучив до бізнесу своїх рабів, Нергал-решуа та Мадану-бела-ашура, обов'язки яких полягали в організації транспортування товарів по каналу Борсіппи. На старості він став настільки багатим, що дав за своєю дочкою удвічі більший посаг, ніж сам отримав за своєю дружиною. Шлюб Наптаї з Ітті-Мардук-балату фактично був злиттям капіталів для здобуття впливових політичних прав. За Наптаєю батько дав не лише срібло, рабів і заповіт на третину майна після смерті, а й документи про кредитні зобов'язання, котрі впродовж багатьох років зберігалися в архіві і за ними тривалий час «Фірма Егібі» отримувала прибутки. Крім цього, Іддін-Мардук передав зятеві своїх рабів-партнерів разом з їхньою частиною бізнесу. Угода про цю передачу збереглася в архіві фірми. Отже, майже весь архів Іддін-Мардука з внесеними до нього комплексами документів його предків, родичів і рабів-підприємців надійшов на зберігання до бізнес-архіву Егібі разом із переданим бізнесом.

Ітті-Мардук-балату не зосереджувався на внутрішній торгівлі як його батько. Намагаючись адаптуватися до нових політичних умов, він з'явився при дворі царя Кира II Великого (559-530 рр. до н.е.) в Екбатані, де

намагався встановити бізнес-контакти з новими правителями Вавилонії, Ахаменідами. За часів правління Камбіса II (530-522 рр. до н.е.), а потім Дарія I він знову з цією ж метою їздив до перського двору. Його листи до матері, дружини та дітей показують, що Ітті-Мардук-балату прагнув зберегти не лише бізнес, а й політичні права та вплив в умовах перського панування. Після нього бізнес успадкував старший син Мардук-назір-аплі. Він служив персам, забезпечуючи військову та земельну верхівку грошовими субсидіями, займався работоргівлею. В архіві відкрито офіційне листування його фірми з перськими урядовцями з приводу організації військового корпусу. Разом зі своїм братом Набу-аххе-баллітом, він викупив у храмі права на реалізацію врожаю часнику з храмових земель. Мардук-назір-аплі, як і його предки, уклав вигідний шлюб зі своєю родичкою на ім'я Амаат-Баба, дочкою Калбайі, котра у посаг отримала 2 міни золота, 30 мін срібла, рабів, землі та частину бізнесу батька. Архівні документи свідчать, що діти від цього шлюбу, Ерісту та Нідінті-Бел, також значно збільшили статки завдяки вигідним шлюбом із представниками інших підприємницьких родин. Найпізніші документи архіву Егібі датовано четвертим роком правління царя Ксеркса I (близько 482 р. до н.е.) [7].

Сходознавець та археолог З.О. Рагозіна вказувала, що архіви Егібі дають багатющий матеріал для дослідження вавилонського побуту, звичаїв, практики ведення економічних, фінансових та юридичних справ: «Чимало епох і наполовину не настільки віддалених від нас за часом, не у змозі пред'явити й однієї чверті такого документального матеріалу. Ці плиточки, з їх сухими записами угод по всіляких галузях суспільного життя та відносин між людьми, представляють досить досконалий остов, який було б украй цікаво та не надто важко наділити плоттю й оживити кров'ю творчо відтворених живих людей. Головна складність полягала б у безлічі незрозумілих слів. Само собою зрозуміло, що мова повсякденного життя та ділових зносин повинна була відрізнятися від мови історичного літописання, знайомого нам за царськими циліндрами та стінними написами. У цих одноманітних, часто неживих тво-

рах постійно повторюються одні і ті ж не лише слова, а й цілі фрази та звороти. Значну частину з них можна порівняти з нашими друкованими бланками, в які залишається тільки вписати імена. Одним словом, публічні документи писані стилем стереотипним, офіційним, тоді як приватні представляють те, що можна назвати розмовною мовою, з домішкою технічних ділових фраз; а кожному відомо, наскільки легше навчитися книжної мови, ніж розмовної...» [8].

Учена наводила думку засновника німецької наукової школи ассириології Фрідріха Деліча, котрий на підставі філологічного аналізу довів, що прізвище Егібі є перекладом з єврейської на асирійську мову імені Якуб (Яків), а також й інші імена на «таблетках» мають іудейське коріння. З цього Ф. Деліч зробив висновок, що «перший у світі банкір» Егібі походив з виселених царем Саргоном (722-705 рр. до н.е.) жителів Самарії. Ф. Деліч писав: «Усі придворні фінансові справи ввірялися цій фірмі протягом кількох століть. Вони збирали податі, що накладалися на землю, хліба, фініки й ін., а також мита за користування великими дорогами, зрошувальними каналами тощо. Таким чином, ці нікчемні на вид плити з простої глини розгортають перед нами живу картину народного побуту Вавилонії; ми бачимо перед собою людей усіх звань і станів, від вищого придворного сановника, до найнижчого поселянина та невільника, як вони товпляться у дворах цього казначейства, щоб облаштувати свої справи» [9].

З.О. Рагозіна зазначала, що документи, укладені нотаріусами фірми Егібі приймалися як свідчення у суді. Наприклад, жінка на ім'я Бунаніту разом зі своїм чоловіком видали довіреність третій особі на купівлю землі для спорудження будинку у Борсіппі. Згодом Бунаніту, представивши як доказ оригінал документа про придбання маєтку на кошти з її посагу, виграла судовий процес проти родичів свого померлого чоловіка, котрі намагалися забрати у неї та її дочки землю з будинком. У цій же справі згадується шлюбний контракт, укладений і завірений Іддін-Мардуком [10]. Відтак, очевидно, що фірма Егібі мала постійних клієнтів, а можливо і кілька поколінь споживачів користувалися її юридичними та банківськими послугами,

аналогічними за змістом до діяльності сучасних банків і нотаріальних контор.

Банкіри та нотаріуси фірми Егібі мабуть були першими в історії людства, хто запровадив банківські рахунки, банківський грошовий переказ, безготівковий розрахунок між організаціями, банківські депозити, банківські чеки, кредитування під відсотки та під заставу, позикові листи, практику поручительства третіх осіб, представлення інтересів за нотаріально засвідченою довіреністю, дисконтні картки, векселя на пред'явника. З цього приводу професор сходознавства із Сорбонни, Франсуа Ленорман, писав: «...якщо ми задумаємося над своєрідними умовами, за котрих велася торгівля в асирійців і вавилонян, ми будемо у змозі пояснити собі цей, на перший погляд, дивний факт; ми зрозуміємо, які причини привели ці народи до винаходу системи переказів і векселів стількома століттями раніше за інших. Торгівля у них, унаслідок географічного положення їхніх рідних земель, за необхідністю велася сухим шляхом, караванами, що пересікали пустелю по всіх напрямках, де бродили хижакі-кочівники. За таких умов, купці повинні були насамперед придумати спосіб, як би не транспортувати готівку у віддалені місця. Велика вага металевих цінностей, кількість в'ючної худоби, потрібної для перевезення великих сум, небезпечні дороги, – все це робило відшукування такого способу надзвичайно бажаним. Тому, як тільки на одному кінці караванного шляху з'явився кредитор, а на іншому – боржник, думка про вексельну систему повинна була прийти сама собою на розум кредитору. Це так природно, що відновлення тих же умов породило і ті ж результати, після тривалого забуття, у середні віки, коли купці, – італійці й євреї, – утруднені перевезенням карбованих грошей і, піддаючись незліченним ризикам, знову винайшли вексель...» [11]. Отже, навіть немає підстав заперечувати актуальність і цінність для історичної науки дослідження бізнес-архівів Егібі та значущості «нікчемних на вид плиток із простої глини» (за Ф. Делічем)!

Архіви Егібі знайдено місцевими селянами у зруйнованому будинку у районі Давнього Вавилону. Їх придбав У.С. Чед Боскауен для Лондонського товариства біблійної

археології. За його свідченням, то було кілька опечатаних глеків із трьома або чотирма тисячами глиняних «таблеток». Джордж Сміт викупив більшість «таблеток» для Британського музею 1876 р., інші розійшлися музеями Європи й Америки. Сьогодні відомо 1700 текстів. Перші дослідження Егібі-архівів належать Девіду Гордону Лайону (1883), з тим Альфреду Б. Молденку (1893), Альберту Т. Клею (1907), Стефену Ленгдону (1917-1919), Луїсу Ф. Хартману (1941-1942, опублікував перший каталог колекції), Ірі Спар та Еві фон Доссоу, котрі зосередилися на реконструкції архівних груп (1977-1991). Тексти з «таблеток», що належать Британському музею, вперше опубліковано Й.Н. Строссмаєром [12].

Про шахрайство купецтва Близького Сходу останньої чверті VII ст. до н.е. свідчать документи з архіву родини підприємців з Ніппура (сучасний Ірак), головою якої був Нінурта-убалліт. Крім позичання грошей і вправного управління нерухомим майном, підприємці спеціалізувалися на торгівлі малими дітьми із нужденних сімей. Цей бізнес приносив значний прибуток і процвітав під час облоги Ніппура армією Набопаласара (626-605 рр. до н.е.). Коли облогу було знято, торговці заховали архівні документи на задньому дворі маєтку Нінурти-убалліта. Очевидно вони боялися, що їх уб'ють або виженуть з міста розлючені городяни. Один із бізнесменів не бажав, щоб його справи стали відомими після смерті, тому наказав поховати архів разом із ним [13].

Архів компанії Мурашу (Муразу) з Ніппура, відкритий 1893 р. археологічною експедицією з Університету Пенсільванії, налічує 835 випалених «таблеток», датованих від 455 до 403 рр. до н.е. У компанії працювали понад 60 співробітників. Вони управляли ленами тих лендлордів Персії, які не бажали адмініструвати їх самостійно. Мурашу служили як «посередники між власниками маєтків і землеробами, тобто між капіталістами та виробниками». Всі «таблетки» знайдено в одній архівній кімнаті площею 5,5 x 2,75 м [14]. Сьогодні колекція зберігається в Музеї археології у Стамбулі (Туреччина), Музеї археології й антропології Університету Пенсільванії (США) та у колекціях Університету Фрідріха Шиллера у

м. Йена (Німеччина). Тексти понад 600 «таблеток» уже опубліковано.

На нашу думку, до категорії економічних архівів належать не лише архіви представників великого, але й малого бізнесу. За III-II тис. до н.е. місто Ур (сучасний Ірак) процвітало: завдяки удосконаленим іригаційним системам інтенсивно розвивалося сільське господарство; функціонували судова, податкова, банківська системи; великі царські, храмові та приватні господарства переважно застосовували працю вільнонайманих робітників; будь-яке виробництво контролювалося й обліковувалося у документах писарями. Архіви Ура ще від III династії (близько 2112-2003 рр. до н.е.) зберігали величезну кількість документів, багато з яких дійшло до наших днів: тільки документів господарського характеру налічується понад 100 тис. Під час розкопок археологічної експедиції Леонарда Вуллі в Урі були відкриті міські квартали з приватними будинками. У центральних кімнатах будинків, в яких, як правило, знаходився домашній вівтар, або у маленьких кімнатах за ними, знайдено архіви та бібліотеки мешканців Ура [14].

Аналіз знайдених архівів доводить, що жителі різних кварталів і вулиць Ура займалися різноплановою підприємницькою діяльністю. У будинку № 15 по Храмовому провулку проживав лихвар на ім'я Анну, котрий здавав в оренду поля та видавав позики. У його архіві збереглися численні контракти, боргові розписки, документи про вистеребування заборгованих коштів, листування з іншими кредиторами, в інтересах яких він діяв як їхній представник, за 1802-1800 рр. до н.е. Він також видавав кредити сріблом риболовам храму, а у випадку неповернення боргу забирав у них поля, човни та риболовні снасті. У будинку № 3 по Схованому провулку мешкав підприємець на ім'я Думузігаміл, архів якого зберігся за період 1796-1787 рр. до н.е. Він і його партнер Шаміабійя діяли як посередники між заможними купцями, від яких отримували у розпорядження крупні суми сріблом на 4-5 років, та мешканцями міста, котрим видавали дрібні короткострокові кредити. Купецтво Ура мало справу лише зі значними фінансовими операціями, а щоденне управління капіталом доручали таким лихварям як Думузігаміл.

Він також був контрактером палацу та кількох храмів міста, куди поставляв хліб, м'ясо та шерсть. Очевидно, що сам господар будинку не випікав хліб і не був бакалійником. Думузі-гаміл діяв як представник господарських служб різних інституцій: розміщував їхні замовлення серед виробників, вів бухгалтерію тощо. Ще два архіви було знайдено у домах Варад-Сіна по Прикордонній вулиці № 1 та Адад-бані на Магічному рові № 14. Храм Нанна й інші великі організації Ура володіли настільки великим господарством, що вимушено користувалися послугами таких як Варад-Сін та Адад-бані для щоденної організації сільськогосподарських робіт. Посередники наймали людей на роботу, наглядали за виконанням обов'язків, виплачували заробітну плату, вели облік продукції, займалися її збутом [16].

Аналогічні архіви представників малого бізнесу виявлено й в Ашшурі. Там за Середньоасирійського (XV-XI ст. до н.е.) та Новоасирійського періодів (X-VII ст. до н.е.) переважали будинки з внутрішнім двориком, навіть із двома. Увійшовши до будинку відвідувач спершу потрапляв до маленької передньої кімнатки, потім до маленького внутрішнього дворику, за яким знаходилася велика головна кімната, всередині якої був великий внутрішній дворик ще з однією кімнатою. Ця кімната у кутку під підлогою мала спеціальну камеру для захоронення небіжчиків родини. Над камерою влаштували сімейний вівтар, тому Л. Вуллі назвав її капличкою. Архіви зберігали або прямо у вівтарній частині каплички, або відразу за нею.

Проблема дослідження таких архівів полягає у неможливості детальної реконструкції засобів зберігання, розташування документів, оскільки через значну вагу глиняних документів з плином часу архіви у багатьох будинках провалилися у поховальні камери. Так само, як і в Урі, види та зміст документів відображають індивідуальну економічну діяльність членів родини або потреби сім'ї. Це документи про отримані або видані позики, купівлю-продаж будинків, земельних угідь, рабів, юридичні акти, що підтверджували право на проживання в Ашшурі, акти про усиновлення, укладання шлюбу, заповіти, фінансові записи про управління майном, приватне листування.

Найбільший архів Середньоасирійського періоду належав представникам трьох генерацій родини: Ріш-Набу, Іддін-Кубе та Кідін-Адад. Вони видавали позики людям, які за отримані гроші закладали своє нерухоме майно, в основному землю. Позикові документи зберігалися в архіві для забезпечення виданих кредитів. Архів трьох представників родини, Дада-аххе, Мудамміг-Ашшура та Шар-Іллі, містить 86 «таблеток», з яких 20 документів про видачу позик сріблом, інші – купчі на будинки та рабів, квитанції, робочі контракти, заповіти, акти на право проживання в Ашшурі [17].

Загалом архіви Стародавнього Сходу зберегли для нас величезну кількість економічних документів. Зокрема М.А. Дандамаєв зазначав, що тільки Ново-Вавилонський і пост-Ахаменідський періоди заповіли світові понад 13 тис. економічних, бізнес та юридичних документів, датованих 626-331 рр. до н.е., які походять з Вавилону, Урука, Ніппура, Сіппара, Борсіппи й Ура. Разом з цим, учений зазначав, що надто мало відомо про оригінальну систематизацію документів в архівах приватних бізнес-компаній [18].

Цікавих висновків щодо структури бізнес-архіву Стародавнього Сходу, на прикладі архіву Егібі, дійшла Корнелія Ванш. Дослідниця пише, що оскільки бізнес Егібі, як правило, успадковував старший син, йому передавалися й архівні документи фірми від батька та предків. У складі вже існуючого архіву відкладалися документи фірми, що залишалися від кожного наступного старшого брата. Тож основа бізнес-архіву сформована саме за лінією старшого брата у кожній генерації підприємців. Бізнесом займалися і молодші брати та раби-партнери, відтак архіви їхніх фірм стали складовими частинами архіву Егібі. Укладання шлюбів мало на меті збільшення статку завдяки інкорпорації бізнесу тестя: Іддін-Мардук передав за Наптаєю не лише посаг, а й архів економічних документів [19]. Таким чином, бізнес-архів Стародавнього Сходу структурно представляв собою основний фонд (такий термін ми використали б сьогодні), до складу якого інкорпоровано ще низку фондів, створених різними фондоутворювачами. На нашу думку, це є першою характерною рисою бізнес-архівів Стародавнього Сходу.

Разом із бізнес-документацією, у бізнес-архівах відкладалися документи приватного характеру, наприклад, листування між членами родини. То ж змішаність ділових документів і приватних паперів є другою характерною рисою бізнес-архівів того часу.

Серед ділових документів виокремлюються різні види, як-то фінансові (записи про виконання кредитно-боргових зобов'язань, векселі, бухгалтерські розрахунки, цінові переліки на оренду/придбання/продаж землі, рабів, сільськогосподарської продукції, металів, листування з фінансовими агентами, квитанції, рахунки тощо) та юридичні (партнерські угоди, контракти, купчі, дарчі, заповіти, судові рішення та протоколи тощо). Змішаність фінансових та юридичних документів притаманна всім бізнес-архівам Стародавнього Сходу, а відтак є третьою характерною рисою цих архівів.

Виявлення присутності бізнес-архівів на Стародавньому Сході, по-перше, доводить, що цей тип архівів виник не за промислового капіталізму XVIII-XIX ст., а кількома тисячоліттями раніше. По-друге, аналіз складу та змісту «фондів» цих архівів свідчить, що у них відкладалися майже всі використовувані нами сьогодні види економічних та юридичних документів, щоправда носій інформації, на якому вони фіксувалися, був глиняним. Це у свою чергу наводить на висновок, що сучасні бізнес-практики та відносини ведуть своє коріння від Стародавнього Сходу. По-третє, документальні джерела, збережені бізнес-архівами Стародавнього Сходу та відкриті археологами, дозволяють дослідити еволюцію бізнесу, розвиток економіки, соціально-економічні відносини у суспільствах стародавніх часів зовсім з іншої точки зору, відмінної від усталеного погляду на давні цивілізації як рабовласницькі. У результаті все це разом докорінно змінює наше уявлення про історію людства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Карпетянц І.В.* Прошлое и настоящее экономических архивов в Западной Европе и США: научно-практический опыт / Ирина Владимировна Карпетянц / РГГУ; Историко-архивный институт; СИФ ОЦНТИ ВНИИДАД (машинопись) [Др. 182]. – М., 1997. – Ч. 1. – 227 с., – Ч. 2. – 519 с.; *Карпетянц І.В.* Экономические архивы Западной Европы и США в постиндустриальном мире. Общность и своеобразие / Ирина Владимировна Ка-

рапетянц. – М.: РГГУ, 1999. – 310 с.; *Карпетянц І.В.* Бизнес-архивоведение как одно из направлений архивоведения / Ирина Владимировна Карпетянц // Вестник архивиста. Информационный бюллетень (Москва). – 2001. – № 1 (61), январь-февраль. – С. 212-219; *Карпетянц І.В.* Научно-технические архивы в США: история образования и проблемы организации / Ирина Владимировна Карпетянц // Вестник архивиста. Информационный бюллетень (Москва). – 1996. – № 4 (34), июль-август. – С. 106-119 та ін.

2. *Michel C.* The Old Assyrian Trade in the light of Recent Kültepe Archives / Cécile Michel // Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies. – 2008. – Vol. 3. – P. 71-82.

3. *Posner E.* Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972. – P. 46-47.

4. В Кюльтепе обнаружены клинописные таблички с турецкими словами // МК Турция. Интернет-издание. 22 ноября 2015 года [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://mk-turkey.ru/culture/2015/11/22/v-kyultepe-obnaruzheny-klinopisnye-tablichki-s-tureckimi-slovami.html>

5. Минеева Ю. Найден древнейший торговый договор / Юлия Минеева // INFOX. 3 сентября 2015 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.infox.ru/science/past/2010/09/08/kanesh_print.phtml

6. Археологические раскопки в Турции (Анатолия). Раскопки Кюльтепе могут выявить новые письменные документы (28.03.2013) // Фонд археология [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.archae.ru/archae-news/archae-news2_498.html

7. *Spar I., Dassow E.* Private Archives Texts from the First Millennium B.C. / Ira Spar, Eva von Dassow. Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art. Vol. III. – N.-Y.: Metropolitan Museum of Art, 2000. – P. 83-88.

8. *Рагозина З.А.* История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы / Зинаида Алексеевна Рагозина. – СПб.: Издание А.Ф. Маркса, 1903. – С. 278-279.

9. *Рагозина З.А.* Указ. раб. – С. 276.

10. *Рагозина З.А.* Указ. раб. – С. 288.

11. *Lenormant F.* La Monnaie dans l'Antiquité / François Lenormant. – Paris: H. Welter, Libraire-Éditeur, 1897. – Tome premier. – С. 117.

12. *Spar I., Dassow E.* Said work. – P. XI-XII, 83.

13. *Posner E.* Said work. – P. 48-49.

14. *Dandamayev M.A.* The Neo-Babylonian Archives / M.A. Dandamayev // Cuneiform Archives and Libraries. Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale. Leiden, 4-8 July 1983. Ed. By Klaas R. Veenhof. – Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 277.

15. *Вулли Л.* Ур Халдеев / Леонард Вулли. Пер. с англ. Ф. Л. Мендельсона. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – С. 145, 163, 184-192.

16. *Mieroop M.* Old Babylonian Ur: Portrait of an Ancient Mesopotamian City / Marc Van De Mieroop // Journal of the Ancient Near Eastern Society. – 1992. – № 21. – P. 119-130.

17. *Postgate N.* Bronze Age Bureaucracy. Writing and the Practice of Government in Assyria / Nicholas Postgate. – Cambridge: University Press, 2013. – P. 86-237; *Pedersen Olof.* Private Archives in Assur. This paper was read at the 33rd «Rencontre Assyriologique Internationale» in Paris 1986 / Olof Pedersen // The Neo-Assyrian Text Corpus Project (State Archives of Assyria). – Finland: the University of Helsinki, 1986-1996. – P. 43-52 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.helsinki.fi/science/saa/1.1%2008%20Pedersen.pdf>

18. *Dandamayev M.A.* Said work. – P. 274, 277.

19. *Wunsch C.* The Egibi Family. Translated from German by Gwendolyn Leick / Cornelia Wunsch // The Babylonian world. Edited by Gwendolyn Leick. – N.-Y., 2007. – P. 232.

Левченко Лариса Бізнес-архіви Стародавнього Сходу

Автор виокремлює серед економічних архівів їхній підвид – бізнес-архіви, заперечує думку, що бізнес-архіви виникли у період розвитку промислового капіталізму на рубежі XVIII-XIX ст. і стверджує, що бізнес-архіви зародилися на Стародавньому Сході. На доведення цієї тези автор наводить приклади та характеризує бізнес-архіви комерційної палати «карум» і купецьких архівів Каниша (XX-XVIII ст. до н.е.), банкірського дому «Егібі та Сини» та «Фірми Егібі» (Вавилон, 690-480 рр. до н.е.), підприємців Ніппура (VII-V ст. до н.е.), а також представників малого бізнесу з міст Ур (II тис. до н.е.) та Ашшур (II-I тис. до н.е.).

Ключові слова: архіви Стародавнього Сходу, бізнес-архіви, архіви економіки, архіви Каниша, архів Егібі, архіви Ніппура, архів Мурашу, архіви Ура, архіви Ашшура

Левченко Лариса Бизнес-архивы Древнего Востока

Автор выделяет среди экономических архивов их подвид – бизнес-архивы, оспаривает мнение, что бизнес-архивы возникли в период развития промышленного капитализма на рубеже XVIII-XIX вв. и утверждает, что бизнес-архивы зародились на Древнем Востоке. Для подтверждения этого тезиса автор приводит примеры и характеризует бизнес-архивы коммерческой палаты «карум» и купцов Каниша (XX-XVIII вв. до н.э.), банкірського дома «Эгиби и сыновья» и «Фирмы Эгиби» (Вавилон, 690-480 гг. до н.э.), предпринимателей Ниппура (VII-V вв. до н.э.), а также представителей малого бизнеса из городов Ур (II тыс. до н.э.) и Ашшур (II-I тыс. до н.э.).

Ключевые слова: архивы Древнего Востока, бизнес-архивы, архивы экономики, архивы Каниша, архив Эгиби, архивы Ниппура, архив Мурашу, архивы Ура, архивы Ашшура

Levchenko Larysa Business-archives of Ancient East

The author distinguishes among economic archives of the subspecies business archives, disputes the opinion that the business archives have arisen during the period of industrial capitalism at the turn of XVIII-XIX centuries and claims that the business archives originated in the Ancient East. For proving this thesis, the author gives examples of business archives of Commercial Chamber «kārūm» and merchant archives Kanish (XX-XVIII centuries BCE), the banking house «Egibi and Sons» and «Company Egibi» from Babylon (690-480 years BCE), businessmen from Nippur (VII-V centuries BCE), as well as representatives of small business from cities-states Ur (II millennium BCE) and Aššur (II-I millennium BCE). The author supports the opinion of Cornelia Wunsch, who claimed that the business archives of the Ancient East was formed through the older brother in every generation of businessmen. Archives of other family members and business partners joined its. So this business archives is a basic fond, which incorporates a number of other funds created various owners. According to the author, this is the first feature of the business archives of the Ancient East. The second feature is the miscellaneous business documents and private papers, and the third – the miscellaneous of financial and legal documents. The presence of business archives in the Ancient East, firstly, proves that this kind of archives originated not in the period of industrial capitalism, XVIII-XIX centuries, but several thousands years earlier. Secondly, analysis of the composition and content of the «funds» in these archives shows that we use almost exactly the same kinds of economical and legal documents today which the archives of the Ancient East were keeping as well. It leads to the conclusion that modern business practices and relationships have the roots from the Ancient East. Thirdly, documentary sources preserved in the business archives of the Ancient East and discovered by archaeologists, allow us to study the evolution of the business, economic development, social and economic relations in the communities of Ancient World from another point of view, different from the settled opinion about ancient civilizations as the slave, that fundamentally changes our understanding of the history.

Keywords: Archives of the Ancient East, business archives, the archives of the economy, archives of Kültepe-Kanish, archives of the Egibi family, Nippur archives, archive of the house of Murashû, archives of Ur, Aššur archives, cuneiform documents, clay tablets, archival history

Рецензенти:

Кринко С.Ф., д.і.н., професор

Смирнов І.О., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 03.02.2016 р.

Фото 1. Лист від купців торговельної компанії у розбитому конверті з циліндричною печаткою, Каніш, XIX ст. до н.е.

Фото 2. Лист від купців торговельної компанії, Каніш, XIX ст. до н.е.

Музей історії Ізраїлю, Єрусалим. Фото Л. Левченко, 2014 р.